

როლანდ თოფჩიშვილი

მულტიეთნიკური კავკასია და გეოგრაფიული გარემო

ევროპისა და აზიის მიჯნაზე მდებარე კავკასიის ფართობი დღეს მიღებული განსაზღვრით 467.964 კვადრატული კილომეტრია, რეალურად – უფრო მეტი. აღნიშნულ ფართობს თუ დავუმატებთ თანამედროვე თურქეთისა და ირანის ფარგლებში მოქცეულ რეალური გეოგრაფიული კავკასიის ფართობს (თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ვილაიეთები და ირანის ჩრდილო-დასავლეთი ორი ოსთანის უკიდურესი ჩრდილოეთი მხარეები), მისი ფართობი 580.000 კვადრატულ კილომეტრს აჭარბებს (Топчишвили 2013 №5, 61-66). კავკასია მთელი ისტორიის მანძილზე და დღესაც ეთნიკურად და კულტურულად იყო და არის ჭრელი; ის იყო სხვადასხვა კულტურებისა და ეთნოსების თანაარსებობის, შეხვედრის არეალი.

კავკასიაში 50-მდე ეთნოსი მკვიდრობს. ხშირად ერთი ეთნოსის შიგნითაც კი მნიშვნელოვნად განსხვავებული ხალხური კულტურა არსებობდა. რა იყო კავკასიის მულტიეთნიკურობისა და კულტურათა მრავალფეროვნების მიზეზი? ერთი ეთნოსის შიგნით ტერიტორიული ერთეულების/ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების სიმრავლის მიზეზი?

ადამიანების ანთროპოლოგიური ტიპის, ენების, კულტურათა მრავალფეროვნების მიზეზი სრულიად სხვადასხვაგვარმა ლანდშაფტურმა, ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა და კლიმატურმა პირობებმა განსაზღვრა. ადამიანთა ჯგუფები მეურნეობის ისეთ ფორმას მისდევენ, რასაც ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო და კლიმატი კარნახობს. იგივე ფაქტორი განაპირობებდა და განაპირობებს მატერიალურ კულტურას (საცხოვრებელი ნაგებობანი, შრომის იარაღები, სამოსი).

ფიზიკური გეოგრაფია ისტორიასთანაც მჭიდრო კავშირ-

შია; გეოგრაფიული ფაქტორი იყო ბევრი იმ კონფლიქტისა თუ ომის მიზეზი, რომელიც დედამიწაზე ხდებოდა, რასაც შედეგად ადამიანთა ჯგუფების/ეთნოსების შერევა და ახალი ხალხების წარმოქმნა მოსდევდა. სამისოდ ევრაზიის სტეპურ სივრცეში ნომადების ხშირი გადაადგილება შეიძლება გავიხსენოთ. გეოგრაფიული ფაქტორი განაპირობებდა ხალხთა გადარჩენასაც, რადგან ამ მიზეზით მათი სხვებთან შერევა არ ხდებოდა. მთიანი ლანდშაფტი ეთნოსებს გარეშეთა შემოსევებისაგან იცავდა.

დიდ გეოგრაფიულ რეგიონებს ფაქტობრივად ერთნაირი ბუნებრივ-გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები ახასიათებდათ. ამიტომაც ასეთ გეოგრაფიულ არეალებში მცხოვრებ ხალხებს მსგავსი კულტურა გააჩნდათ. მაგრამ დედამიწაზე ისეთი დიდი გეოგრაფიული რეგიონებიც არსებობს, რომელთა ლანდშაფტი და კლიმატი ძალიან განსხვავებულია. ამ უკანასკნელის მაგალითს კავკასია წარმოადგენს.

მარქსისტულ-ლენინური მეცნიერება ადამიანთა საზოგადოების განვითარებაში ფაქტობრივად უგულველყოფდა გეოგრაფიული გარემოს როლს – ყველაფერი გარკვეულ სქემებში იყო ჩასმული. ევროპული საისტორიო მეცნიერება ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს როლს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა. ამ თვალსაზრისით შეიძლება ფრანგული ანალების სკოლის წარმომადგენლები გავიხსენოთ. საზგასმულია, რომ გარემომცველი ბუნება, კლიმატი გავლენას ახდენდა არა მხოლოდ ცალკეული ადამიანების ქცევაზე, ფსიქიკაზე, არამედ ადამიანთა ჯგუფებზეც (*Фоще* 2010: 138). ადამიანები და ეთნოსები ყოველთვის ცდილობდნენ ბუნებასთან ჰარმონიაში ყოფილიყვნენ – ეთნოლოგიური მეცნიერების ერთ-ერთი დანიშნულებაც ისაა გაარკვიოს, სამეურნეო და მატერიალური თვალსაზრისით რამდენად იყვნენ ხალხები ბუნებასთან და გარემომცველ ფაქტორებთან ჰარმონიაში.

კავკასია ერთი მხრივ, შავი, აზოვის და, მეორე მხრივ, კა-

სპიის ზღვებს შორის არის მოქცეული. კავკასიის ჩრდილოეთ საზღვრად *კუმომანიჩის* ღრმული და მდინარე *დონის* ქვემო დინება, ხოლო მის სამხრეთ საზღვრად კი ყოფილი საბჭოთა სახელმწიფოს (ახლა კი საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის) საზღვარი ირანთან და თურქეთთან მიიჩნევა. კავკასიის სამხრეთი და ჩრდილოეთი საზღვრები შედარებითაა განსაზღვრული. სამხრეთით კავკასიის განუყოფელი ნაწილია *მცირე კავკასიონი*, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი დღევანდელი საქართველოსა და სომხეთის სახელმწიფოს საზღვრებს გარეთაა. კავკასიის რეგიონის განუყოფელი ნაწილია *ჭოროხის ხეობა/აუზი*, *არაქსის ხეობა/აუზი* და *მტკვრის* სათავე და ზემო წელი. ასე რომ, დღევანდელი კავკასიის საზღვარი ჩრდილოეთით თუ ბუნებრივ-ლანდშაფტური ფაქტორებით არის განსაზღვრული, სამხრეთით – პოლიტიკური ფაქტორებით.

ჩრდილოეთ კავკასია რუსეთის ფედერაციის სახელმწიფოში შედის, სამხრეთ კავკასიაში კი სამი სახელმწიფო – საქართველო, სომხეთი და აზერბაიჯანი – მდებარებს. *ა. ლიასტერისა* და *გ. ჩურსინის* „კავკასიის გეოგრაფიის“ სახელმძღვანელოს თანახმად, კავკასიის სამხრეთი საზღვარი პირდაპირ თანხვედბოდა საბჭოთა სახელმწიფოს საზღვრებს. ცარიზმის დროს, კავკასიის სამხრეთი საზღვარი სხვაგვარად შემოიფარგლებოდა და იმ შემთხვევაშიც ის რუსეთის იმპერიის საზღვარს გაუყვებოდა. მაშინ რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში შედიოდა და კავკასიად აღიქმებოდა ისტორიული საქართველოს და დასავლეთ სომხეთის ტერიტორიები (მაშინდელი ადმინისტრაციული დაყოფით *ართვინის* ოკრუგი, *ყარსის* ოლქი). საბჭოთა პერიოდში ამ ტერიტორიებს, იმის გამო. რომ ისინი თურქეთის შემადგენლობაში იყო მოქცეული კავკასიად აღარ თვლიდნენ. ესაა მცირე კავკასიონად ცნობილი გეოგრაფიული ერთეულის სამხრეთი ნაწილი. სამართლიანადაა შენიშნული, რომ „მცირე კავკასიონი (და მთლიანად ანტიკავკასიონი) გაგრძელებას პოვებს დასავლეთით – თურქეთში (*პონტოსისა* და ჩრდილო სომხეთის *ტავრუსის*

ქედების სახით) და აღმოსავლეთით – ირანში (*ყარადაღის* სახით, რომელიც აკავშირებს მცირე კავკასიონს *თალიშ-ბოგროვდალ-ელბურსის* მთიანეთთან)“ (მარუაშვილი 1975; ნან. 2. 1981; ნან. 3, თბ., 1986).

კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ერთ-გვაროვანი არაა. მისი ერთი ბუნებრივ-გეოგრაფიული ზონა სხვა, ხშირად მომიჯნავე, ზონებისაგან მკვეთრად განსხვავდება. კავკასია ასევე არაერთგვაროვანია ენობრივ-ეთნიკური და კულტურული თვალსაზრისით. უფრო მეტიც: კავკასია არც ერთიანი ცივილიზაციის მომცველი გეოგრაფიული ერთეულია. ბუნებრივ-გეოგრაფიული პარამეტრების მიხედვით კავკასიას ორ მთავარ ნაწილად ჰყოფდნენ: *ჩრდილოეთ კავკასიად* და *სამხრეთ კავკასიად*. კავკასიის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთი ნაწილი ჩრდილოეთ კავკასიაში შედის, სამხრეთი ნაწილი – სამხრეთ კავკასიაში.

ჩრდილოეთ კავკასიას ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით ვერტიკალური სპეციფიკის მიხედვითაც ყოფენ: 1. მთიანი კავკასია, 2. მთისწინა დაბლობი და 3. სტეპური კავკასიისწინეთი. სამხრეთ კავკასიაშიც გამოიყოფა მთიანი, მთისწინა და ბარის ქვერეგიონები. ჩრდილოეთ კავკასიაში თუ მთათა სისტემა მხოლოდ ცენტრალურ წყალგამყოფ ქედზეა, სამხრეთ კავკასიაში, გარდა წყალგამყოფი ქედისა, მთათა სისტემა სხვადასხვა – სამხრეთით, რომელიც ანტი-კავკასიონის (მცირე კავკასიონი და თალიშის მთიანეთი) სახელითაა ცნობილი. მცირე კავკასიონი წყალგამყოფი ქედის მთათა სისტემასთან უშუალოდაა დაკავშირებული დაბალი მთიანი ჯაჭვით, რომელიც სურამის (ლიხის) ქედის სახელითაა ცნობილი.

სამხრეთ კავკასიაში შედის რუსეთის ფედერაციის შავი ზღვის ზოლი ქალაქებით სოჭი, ტუაფსე, გელენჯიკი, ნოვოროსიისკი. არც საქართველოსა და აზერბაიჯანის ტერიტორიები მოიცავს მხოლოდ სამხრეთ კავკასიას. საქართველოს ლოკალურ-ტერიტორიული ერთეულები *თუშეთი*,

ხევი, პირიქითი ხევესურეთი კავკასიის მთავარი წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთითაა. აზერბაიჯანის მნიშვნელოვანი ნაწილიც კავკასიონის მთავარი ქედის პირიქით მხარესაა.

კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული მრავალფეროვნებითა გამოირჩევა. აქ მაღალმთიანეთთან ერთად არის ვრცელი სტეპები და ნახევარუდაბნოებიც, ზომიერი და სუბტროპიკული ჰავაც. **კავკასიაში ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებული 21 ფიზიკურ-გეოგრაფიული რაიონი და 11 კლიმატური ოლქი გამოიყოფა. შესაბამისად მრავალფეროვანია მისი ფლორა და ფაუნა.**

კავკასიის მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა, ენათა მრავალრიცხოვნობა, მატერიალური კულტურის და სამეურნეო ყოფის ნაირგვარობა, სოციალური განვითარების სხვადასხვაობა, განსხვავება სულიერ კულტურებში ბევრად განაპირობა კავკასიის ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა და კლიმატურმა პირობებმა. ჯერ კიდევ სტრაბონი შენიშნავდა, რომ აქ ბარის მკვიდრნი მიწათმოქმედნი და მთიელები – მესაქონლეები იყვნენ. კავკასიის ხალხებმა, როგორც ბარში, ისე მთისწინეთსა და მთაში მიწათმოქმედების განვითარებული ფორმები შექმნეს, რაც, თავის მხრივ, ხელოვნური მორწყვითა და ტერასების მოწყობის კულტურითაც იყო განპირობებული. სხვადასხვა ბუნებრივ-გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებში განსახლებული ეთნოსები ჩაკეტილი არ ყოფილან (თუმცა დალესტანში იზოლატი ეთნოსები ცხოვრობდნენ). გარემოება მათ აიძულებდა ერთმანეთთან მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირები ჰქონოდათ და აქედან გამომდინარე ერთმანეთის ბევრი კულტურული მიღწევაც გაეზიარებინათ. კავკასიის მოსახლეობას მშვიდობიანი განვითარების საშუალება იშვიათად ჰქონდა. იმპერიების გარდა, ისტორიის სხვადასხვა მონაკვეთში, მისდამი ინტერესს მომთაბარე ტომებიც იჩენდნენ. განსაკუთრებით შეიცვალა კავკასიის ეთნიკური რუკა რუსეთის იმპერიის დამკვიდრების შემდეგ. რუსეთის იმპერიამ კავკასია ეთნიკურად უფრო ქრელი გახადა და ზოგიერთ ეთნოსს თავისი ეთნიკური ნიშაც

დააკარგვინა.

კავკასიაში თავმოყრილია სხვადასხვა წარმოშობისა და აგებულების ფორმის ზედაპირი: დაბლობები, ბარი, ზეგნები, მთის ქედები, ვულკანური მწვერვალები; მის სხვადასხვა ნაწილებში სხვადასხვაგვარი კლიმატია – მაღალმთიანი კავკასიის პოლარული კლიმატი, დასავლეთ კავკასიის დაბლობის სუბტროპიკული ტენიანი კლიმატი, აღმოსავლეთ კავკასიისწინეთის სტეპური სივრცის მშრალი კონტინენტური კლიმატი, აღმოსავლეთ სამხრეთ კავკასიის სტეპების მშრალი სუბტროპიკული კლიმატი. მრავალფეროვანია კავკასიის მცენარეული სამყარო.

ა. ლიასტერი და გ. ჩურსინი აღნიშნავენ, რომ კავკასიის გეოგრაფიული თავისებურებანი მკვეთრად გამოყოფს სხვა რეგიონებისაგან, რაც არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ ის ერთიან მთლიანობად წარმოვიდგინოთ: «...разнообразие географических особенностей Кавказа, придающее ему совершенно исключительный интерес и резко выделяющее его из числа других, ближайших к нему стран, не дает возможности рассматривать его, как однородное целое и побуждает расчленить его на отдельные части, из которых каждая представляет собою нечто более или менее однородное по своей природе, но резко отличается от других частей Кавказа» (Ляйстер, Чурсин 1924: 4).

კავკასიაში ერთმანეთისაგან თავისი ბუნებით ძალიან განსხვავებული სამი ნაწილია: **1. კავკასიისწინეთი (ჩრდილოეთ კავკასია), 2. კავკასიონის მთავარი ქედი, 3. სამხრეთი კავკასია.** პირველი მათგანი ესაა ვრცელი დაბლობი სივრცე, რომელსაც უკავია კავკასიის ყელის მთელი ჩრდილოეთი ნაწილი. მას დიდი მსგავსება აქვს მომიჯნავე ჩრდილოეთის დაბლობთან და აღმოსავლეთ ევროპის დაბლობთან, ვიდრე მისგან სამხრეთით მდებარე კავკასიის ქედთან. მეორე დიაგონალური მიმართულებით გადაჭიმულია შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე. ესაა მთელი

კავკასიის ფართობის 28%. მესამე კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთით მდებარეობს. ის ჩრდილო-დასავლეთით შედგება მდინარე რიონისა და სხვა მდინარეების ხეობებისაგან, რომლებიც შავ ზღვას ერთვიან და მდინარე მტკვრისა და არაქსის აუზებისაგან. სამხრეთ კავკასიის ზედაპირის ძირითად ფორმას წარმოადგენს მთის ქედები, ზეგნები, დაბლობები და ვაკეები. სამხრეთ კავკასიის ზეგნები გამოირჩევა თავისი სიმაღლით (ზღვის დონიდან საშუალო სიმაღლე 1500 მეტრი) და ჩაკეტილობით, რაც გამოიხატება იმაში, რომ ყოველი მხრიდან ისინი შემოსაზღვრულია მაღალი მთის ქედებით.

შესაბამისად კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო რაიონები თანემთხვევა მის მთავარ კლიმატურ, ნიადაგურ და ბოტანიკურ ოლქებს. ესა თუ ის სასოფლო-სამეურნეო კულტურა განაპირობებს ამ რაიონის ფიზიონომიას. მრავალფეროვანია კავკასია სასოფლო-სამეურნეო კულტურებით. ამიტომაც აქ მრავალრიცხოვანი სასოფლო-სამეურნეო ოლქები და მასში შემავალი რაიონები გამოიყოფა, სადაც ასეთ 10 ოლქსა და 21 რაიონს ითვლიან. თუ დავაკვირდებით კავკასიის ფიზიკურ-გეოგრაფიულ ოლქებს, აღმოვაჩინთ, რომ სამხრეთ კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო მრავალფეროვანია, ვიდრე ჩრდილოეთი კავკასია.

რა როლი აქვს გეოგრაფიულ გარემოს კავკასიაში ეთნოსების ჩამოყალიბებაში, განსახლებაში, თავდაცვაში? კავკასიის რომელ ბუნებრივ-გეოგრაფიულ რეგიონებსა და კლიმატურ ზონებში უფრო ენაცვლებოდნენ ეთნოსები ერთმანეთს და სად უფრო ინახავდნენ თავს?

ეთნოგრაფიული მრავალფეროვნების მიუხედავად, რატომ იყო ქართული ეთნოსი უფრო შეკრული? რატომ არ ჩამოყალიბდა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში მცხოვრები 12-ზე მეტი ადიღური ტერიტორიული ერთეული მტკიცე ეთნიკურ ერთობად და რატომ ვერ შეძლეს მათ ქართველების ან სომხების ანალოგიური ერთიანი სოციალური სისტემის შექმნა და სახელმწიფოს

ფორმირება? მიზეზი ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოშია საძიებელი. საქართველოს ეთნოგრაფიულ მხარეთა განსხვავებული ლანდშაფტი, კლიმატი, ნიადაგები ამ ეთნოგრაფიულ მხარეებში მცხოვრებ ქართველებს აიძულებდა მჭიდრო სამეურნეო-ეკონომიკურ კავშირებში ყოფილიყვნენ ერთმანეთთან, რადგან ყოველი მათგანი ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოსან ზედმინევნით იყო ადაპტირებული და შესაბამისად მეურნეობის ისეთი დარგები ჰქონდა განვითარებული, რომელსაც გარემო მოითხოვდა. აქედან გამომდინარე სხვადასხვა ეთნოგრაფიული ჯგუფის ქართველებს ერთმანეთის გარეშე არსებობა არ შეეძლოთ (თოფჩიშვილი 2017: 454-484).

1918 წელს შენიშნავდნენ: „საქართველოს საზღვრების ეს ბუნებრივი დამთავრება გეოგრაფიულ მიჯნაზე – წინასწარ განსაზღვრავს საქართველოს ეკონომიურ მთლიანობას. ამ ტოპოგრაფიულ ზღუდეებში მოქცეული მხარე არის ერთი ქვეყანა, ერთი ბუნებრივი, ორგანულად მთლიანი სამეურნეო-ეკონომიკური პროვინცია. თვითეული მხარე ამ ქვეყნისა მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით არის შეკავშირებული დანარჩენ მხარეებთან, და ამევე დროს მეზობელ ქვეყნებიდან მოწყვეტილი ბუნებრივი ზღუდეებით, და ამიტომაც არც ერთ კუთხეს საქართველოსას არ შეუძლია ეკონომიური არსებობა მთლიან საქართველოს გარეშე. ჩამოჭრა საქართველოდან რომელიმე კუთხისა, რომელიც – თითონ გეოგრაფიული პირობებისა გამო – ყველა არტერიებით გადაბმულია მრთელთან, – ეს იქნებოდა ერთი ორგანული სამეურნეო ეკონომიური სხეულის დასახინჩრება. და თავისთავად შემთხვევითი როდია ისტორიული გაერთიანება საქართველოსი ერთ კოლექტივად ზემოხსენებულ ბუნებრივ საზღვრებში: **ისტორიას აქ ჰქმნიდა გეოგრაფიის ლოლიკა; ისტორიას გენეტიური კავშირი ჰქონდა საქართველოს ორგანიულ ეკონომიურსა და ტერიტორიულ მთლიანობასთან**“.

„სახელი კავკასია-ამიერკავკასია ფიქციაა; **ეგრეთ ნოდებული კავკასია ნამდვილად რომ ოთხი სხვადასხვა კულტურულ-**

ისტორიული კოლექტივია, ოთხი ქვეყანა: საქართველო, სომხეთი, ადერბეჯანი და კავკასიის მთულეთი და რომ „კავკასია“ მხოლოდ მექანიკურ შეერთებას წარმოადგენს სხვადასხვა ორგანიული ერთეულებისას“ (ინგოროყვა 1998: 4).

რაც შეეხება ადიღეური მოდგმის ეთნიკურ ერთეულებს, ისინი მეტ-ნაკლებად ერთგვაროვან ბუნებრივ-გეოგრაფიულ გარემოში ცხოვრობდნენ. მეურნების ის ფორმა, რაც გააჩნდათ, მათ მოთხოვნილებებს აკმაყოფილებდა და ერთმანეთთან სამეურნეო-ეკონომიკრი კავშირები ფაქტობრივად არ გააჩნდათ. ამიტომ ისინი კარჩაკეტილ ცხოვრებას მისდევდნენ. ზღვისა და სტეპების სიახლოვეს ცხოვრებამ ადიღეელებს ამ თვალსაზრისით დათვური სამსახურიც გაუწია. ისინი არ მისდევდნენ ისეთ ბინადარ ცხოვრებას, როგორც სამხრეთ კავკასიელები და მათგან განსხვავებით, არც ექსტენსიური და ინტენსიური მიწათმოქმედების მიმდევარნი გახლდნენ – ნახევრად მომთაბარენი და ნახევრად ბინდარნი პრიმიტიული მიწათმოქმედების მიმდევარნი იყვნენ. რა იყო ამის მიზეზი? პირდაპირ ვიტყვით, ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო. ისინი ახლოს ცხოვრობდნენ სტეპებთან, სადაც ნომადები მოძრაობდნენ და ნომადების მეზობლობაც ხელს უშლიდა სრულყოფილ ბინადარ ცხოვრებაზე რომ გადასულიყვნენ – ესა თუ ის ადიღეური ტომი ერთ საუკუნეში თუ ერთ ხეობაში იყო ლოკალიზებული, მეორე საუკუნეში — მეორე ხეობაში. სოფლებიც პრიმიტიული მიწათმოქმედების გამო ხშირად იცვლიდნენ ადგილს. ერთ-ერთი დასავლურ ადიღეური ლოკალური ჯგუფის – აბადხების შესახებ წერდნენ: «Абадзехи, как впрочем и другие группы адыгов, отличались большой подвижностью. После уборки урожая они оставляли свои жилища по Белой и Курджипсу и уходили на зиму выше в горные леса, откуда весной вновь выходили на более открытые места~ [Анчабадзе Ю. Д., Волкова 1993: 24]. «Столь же губительны для Кабарды были постоянные походы крымцев, ногайцев, калмыков, во многом менявшие картину расселения кабардинцев~ (Анчабадзе

Ю. Д., Волкова 1993: 17-37). ამ წესიდან გამომდინარე მათთვის უცხო იყო მევენახეობა და მებაღეობაც.

ადილეელი იმიტომაც ვერ გადავიდა მინათმოქმედების სრულყოფილ ფორმაზე და იმიტომ შეინარჩუნა წინაპრებისაგან გადმოცემული ბუნებასთან ურთიერთობის ფორმა, რომ არსებობის ძირითად საშუალებას ზღვა აძლევდა, თუმცა არა საზღვაო რენვა, არამედ ზღვიდან შემოსული უცხოელი, რომელიც ტყვეებს ყიდულობდა მათგან და თარეშების გაფართოების სტიმულს აძლევდა. ამიტომაც იყო, რომ მათ ე. წ. ზედაფენას მოთარეშეთა ლიდერები შეადგენდნენ, რომლებსაც გარკვეული ქონება არა მინაზე კერძო საკუთრებით ჰქონდა დაგროვილი, არამედ მეზობლებისა თუ სხვა ეთნოსების ძარცვა-გლეჯის შედეგად. ამრიგად, ადილეელთა ეთნიკური განვითარების მთავარი დამაბრკოლებელი და პროგრესის ხელის შემშლელი ის ბიოსფერა იყო, რომელშიც ისინი ცხოვრობდნენ, და რომელიც გარს ერტყათ.

სამხრეთ კავკასიის მთის ნამატი მოსახლეობა მთისწინეთსა და ბარში გადადიოდა საცხოვრებლად, მაგრამ ჩრდილოეთ კავკასიის მთიელები ანალოგიურად ვერ მოქმედებდნენ, რადგან ჩრდილოეთ კავკასიის გეოგრაფიული გარემო განსხვავდებოდა სამხრეთ კავკასიისაგან. პირველში მთებს პირდაპირ მოებმოდა დაბლობი. და ეს დაბლობი სტეპებს წარმოადგენდა. სტეპები კი ტრადიციულად მომთაბარე ხალხების, ხან ირანული და ხან თურქული ტომების სამომთაბარეო არეალი იყო. ყველას თავისი ეთნოსფერა ჰქონდა დაკავებული. გამრავლებულ ეთნოსებს კი არსებობა უნდოდათ. გამოსავალი იმით მოიძებნა, რომ ჩრდილოეთკავკასიელებმა ერთმანეთზე თარეში დაიწყეს.. *კსავერიო გლავანის* კითხვაზე: „რატომ აწყობთ თარეშებს?“ ჩერქეზებს უპასუხიათ: ჩვენს ქვეყანაში არც ფულია, არც ბაზრები; სად ვიშოვოთ ჩვენი ახალგაზრდებისათვის ტანსაცმლის შესაძენად ფული? ჩვენ არ ვამზადებთ არანაირ ქსოვილს, მაგრამ თარეშების შემდეგ აქ საქონლით

დატვირთული ვაჭრები მოდიან. ისინი გვამარაგებენ ყველა აუცილებელი და საჭირო ნივთით. ვისაც ყოველწლიურად სამ ბავშვს ვტაცებთ, ამით ისინი სულაც არ ღარიბდებიან. ისინი ყოველწლიურად აჩენენ ბავშვებს და ამით დანაკარგს ინაზღაურებენ. თარეშებით კი ჩვენს ახალგაზრდობას კარგად ჩაცმის საშუალება ეძლევა. თუ ჩვენთანებს მოვტაცებთ ბავშვებს, ისინი სხვა მხარეში მოიტაცებენ. ეს სხვადასხვა მხარეებს შორის უბრალო გაცვლაა. ამით ჩვენს ახალგაზრდობაში საბრძოლო სულს ვავითარებთ“. ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, ჩრდილოეთ კავკასიელთა თარეშებმა სამხრეთით – საქართველოშიც გადმოინაცვლა. და ეს ლაშქრობა მხოლოდ ლეკიანობის სახით არ იყო; ის საქართველოს მთელ ჩრდილოეთ პერიმეტრზე მიმდინარეობდა და აფხაზეთში მოსახლეობის ცვლა – ძველი აფხაზების ახალი აფხაზებით შეცვლა ადიღეელებისა და უბიხების თარეშების შედეგი იყო. იმდენად დიდ შემოსავალს აძლევდა თარეშები ავარიელებს, რომ მათმა დიდმა ნაწილმა გვიან შუა საუკუნეებში, ფაქტობრივად, უარი თქვა მინათმოქმედებაზე.

რა იყო თარეშების მიზეზი? – ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემო. მთის პირობებში შეზღუდულმა მეურნეობამ ჩრდილოეთ კავკასიელ მთიელებს თარეშებისაკენ უბიძგა. არასტაბილური ეთნიკური სიტუაცია ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ზოლში მათ ნორმალური ეთნიკური ურთიერთობების საშუალებას არ აძლევდა.

ლანდშაფტი, ქართველთა ხეობებად ცხოვრება, მთის, მთისწინეთისა და ბარის არსებობა, დასავლეთი, აღმოსავლეთი და სამხრეთი პროვინციების სრულიად განსხვავებული ლანდშაფტი, განსხვავებული კლიმატური ზონები იყო ქართველი ხალხის არა მხოლოდ შეკავშირების, არამედ გადარჩენის ძირითადი მიზეზი. რატომ ვერ გადარჩნენ ქართველთა აღმოსავლეთელი მეზობლები ალბანელები, რომლებმაც იმავე დროს მიიღეს ქრისტიანობა, როდესაც ქართველებმა და რომლებიც V სა-

უკუნიდან დამწერლობის მატარებელნიც იყვნენ? ამის მიზეზი ძირითადად ის ერთფეროვანი და მონოტონური ლანდშაფტია, რომელიც თანანედროვე აზერბაიჯანის ტერიტორიაზეა. ალბანურმა ეთნოსმა სტეპურ პირობებში, ერთფეროვან ლანდშაფტში განსახლებულმა თავი ვერ დაიცვა მომთაბარე და ნახევრადმომთაბარე თურქულენოვანი დამპყრობლებისაგან. თურქ ნახევრადმომთაბარე ტომებს ალბანეთის (თანამედროვე აზერბაიჯანის) ლანდშაფტი უფრო იზიდავდა და აინტერესებდა, ვიდრე სამხრეთ კავკასიის ტყიანი ხეობები. ასე რომ, ერთფეროვანმა ლანდშაფტმა ხელი შეუწყო ერთი ეთნოსის მეორე ეთნოსით ჩანაცვლებას და კულტურულად და სამეურნეო თვალსაზრისით უფრო დაწინაურებული ადგილობრივი ეთნოსი მოსულმა ჩაყლაპა.

ანალოგიურად შეიძლება ერთმანეთს საქართველოსა და კავკასიაში მდებარე სომხეთის ლანდშაფტებიც შევადაროთ. ცნობილია, რომ სომხები ფართოდ იყვნენ მოდებული მსოფლიოს, რა იყო სომეხთა ასეთი მიგრაციის მიზეზი? სომეხთა მიგრაციისადმი მიდრეკილებას ის ლანდშაფტი განსაზღვრავდა, რომელშიც ისინი ცხოვრობდნენ. სომხეთის ზეგანი ძირითადად ზღვის დონიდან 1700-2000 მეტრზე დაცემული ველებია, სადაც არაა ისეთი მცენარეული საფარი, როგორცაა ტყე. კავკასიაში შემოსული დამპყრობი პირველ ყოვლისა სომხეთს მიადგებოდა ხოლმე. სომეხს კი ფაქტობრივად თავშესაფარი არსად ჰქონდა და ასეთ ვითარებაში ის გარბოდა თავის ცოლ-შვილთან ერთად და სხვა ქვეყნებს აფარებდა თავს. ამიტომ იყო, რომ აღმოსავლეთ სომხეთის დიდი ნაწილი დაცლილი იყო მოსახლეობისაგან და XIX საუკუნის ბოლოს ერევნის მაზრაში უფრო მეტი თურქულენოვანი მოსახლეობა ცხოვრობდა, ვიდრე სომეხი (1886 წელს შესაბამისად 52 ათასი და 36 ათასი). გაქცეული სომხური მოსახლეობის ადგილს თურქული მოსახლეობა იკავებდა. თურქებს კი ახალ დასახლებულ ადგილას ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გამო კი ადაპტაცია არ უჭირდათ. ნახევრადმომთაბარეებისა-

თვის სოხეთის ზეგანი პირდაპირ მისწრება იყო. საძოვრების სიუხვე მათ ტრადიციული მეურნეობის – მესაქონლეობის ფართოდ განვითარების საშუალებას აძლევდა. თურქული ტომების წინაშე ახალ ლანდშაფტთან არც ადაპტაციის პრობლემა იდგა..

ამრიგად, გეოგრაფიული გარემო გახლდათ ის ძირითადი მიზეზი, რაც ჩრდილოეთ კავკასიელებს სამხრეთ კავკასიელთა საზოგადოებრივი განვითარებითაც განასხვავებდა. ლევ გუმილიოვი ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ხალხთა პოლიტიკური სისტემები მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ქვეყნებში დასახლებული ხალხების მეურნეობის სისტემებთან (*Гумилев 2004: 179*). სამეურნეო სისტემები კი, თავის მხრივ, ბუნებრივ-გეოგრაფიული და კლიმატური ფაქტორებით იყო განპირობებული. კავკასიის ხალხები ამ თვალსაზრისითაც (პოლიტიკური სისტემებითაც) განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. აქაც ყველაფერი ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოთ აიხსნება. ჩრდილოეთ კავკასიას ჩრდილოეთიდან ევრაზიის სამომთაბარეო არეალი ესაზღვრება. ძვ. წ. IX საუკუნიდან ამ სამომთაბარეო არეალში ნომადური ტომები ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს. ეს გარემოება აქ არც მდგრადი ეთნიკური ვითარებისა და მდგრადი პოლიტიკური სიტუაციის შექმნას უწყობდა ხელს. თვით ჩრდილოეთ კავკასიის მთისწინა ზოლშიც სტეპური გარემო არსებობს და ეს ლანდშაფტი და კლიმატი აქ მოსულ მომთაბარე ეთნოსებს მხოლოდ ნახევრადმომთაბარეებად აქცევდა. ახლად მოსული ნომადების გამოისობით, არ იქმნებოდა სტაბილური ეთნიკური და პოლიტიკური სიტუაცია. რაც შეეხება მთას, ის ფრიად კონსერვატული გახლდათ. მთის ლანდშაფტი არ იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ აქ სოციალური დიფერენციაცია მომხდარიყო. ბუნებრივია არც ქონებრივი განსხვავება არსებობდა. ყველაფერი თემობრიობას იყო დაქვემდებარებული. მინა ყველას თანაბრად ჰქონდა დანაწილებული. თუმცა ერთგვარი ზედაფენა აქაც არსებობდა, მაგრამ ეს ზედაფენა გაჩენილი იყო არა მინაზე კერძო საკუთრების შედეგად, არამედ

ესენი იყვნენ თარეშების ლიდერები, წინამძღოლები, რომლებსაც ქონება ძარცვა-გლეჯის გზით ჰქონდათ შექმნილი. ეს ვითარება საუკუნეების განმავლობაში, კავკასიაში რუსეთის იმპერიის შემოსვლამდე არსებობდა.

კავკასიის ეკოლოგიურმა მრავალფეროვნებამ კი განაპირობა აქ სრულიად განსხვავებული სამეურნეო-კულტურული ტიპების წარმოქმნა. შესაბამისად, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარებით ჩრდილოეთ კავკასიამ და სამხრეთ კავკასიამ განვითარების სხვადასხვა გზა განვლეს. სამხრეთ და ჩრდილოეთ კავკასიის მხოლოდ მაღალმთიან ერთმანეთის მოსაზღვრე ტერიტორიებზე მკვიდრებს გააჩნდათ მსგავსი სამეურნეო და მატერიალური კულტურის რეალიები.

რთული ლანდშაფტით იყო განპირობებული კავკასიის ეთნოლინგვისტური სიჭრელეც, რადგან სხვადასხვა სამეტყველო კოდების შერევა, რთული და განსხვავებული ლანდშაფტის გამო, ფაქტობრივად არ ხდებოდა.

კავკასია არა მხოლოდ ეთნიკური თვალსაზრისითაა მრავალფეროვანი, არამედ აქ მცხოვრები ეთნოსების დიდი ნაწილი იყოფა ლოკალურ/ტერიტორიულ ერთეულებად, რომელსაც ჩვენ უფრო ხშირად ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებად მოვიხსენიებთ. ეს ეთნოგრაფიული ჯგუფები კი, მიუხედავად საერთო სალიტერატურო ენის არსებობისა ლაპარაკობდნენ და დღესაც ლაპარაკობენ დიალექტებსა და კილო-კავებზე. მაგალითად, დაღესტნის ყველაზე დიდი ეთნიკური ერთობა – ხუნძები (ავარიელები) მრავალი ლოკალურ-ტერიტორიული ერთეულისაგან შედგება. შესაბამისად ხუნძურ ენაში ბევრია დიალექტიც. უფრო მეტი, თითქმის ყველა სოფელს თავისი თქმა გააჩნია. მეზობელი სოფლების მეტყველებაც კი ხშირად ძალიან განსხვავებულია. ქართულ ენას ბევრი დიალექტი თუ მეტყველება გააჩნდა. რა ინვევდა ასეთ შედარებით მცირერიცხოვან ეთნოსებსა და პატარა ტერიტორიებზე ეთნოგრაფიული თავისებურებების მქონე ჯგუფების წარმოქმ-

ნას? – ესაა ბუნებრივ-გეოგრაფიული ფაქტორი. ლოკალურ/ ტერიტორიულ ერთეულთა წარმოქმნა ერთი ეთნოსის წარმომადგენელთა განსხვავებულ რელიეფსა და ლანდშაფტში ცხოვრებამ განაპირობა. დაღესტანში ამას ენდოგამიური ქორწინებაც ემატებოდა – საქორწინო პარტნიორის მოსაძებნად ისინი არასდროს გადიოდნენ სოფლის გარეთ; მხოლოდ და-ძმა არ ქორწინდებოდა ერთმანეთზე.

სამართლიანადაა შენიშნული, რომ მიუხედავად ასეთი, ერთი შეხედვით, დიფერენცირებისა, სომხებიც და ქართველებიც კრიტიკულ მომენტში ავლენდნენ და ავლენენ გასაოცარ ერთობას. საქართველოში ეთნოგრაფიული ჯგუფების ასეთ მიზიდულობას შიდა სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობები განაპირობებდა (Арутюнов 2012: 87). ამრიგად, კავკასიელთა მრავალფეროვან ეთნიკურ კულტურას გეოგრაფიული არაერთგვაროვნება განაპირობებდა. ზოგადად ამის შესახებ საუბრობდა თავის გამოკვლევებში ლევ გუმილიოვი: «Связь этнической культуры с географией несомненна» (Гумилев 2004: 35).

ქართველი ხალხის გადარჩენის მიზეზებსაც უნდა შევეხოთ. ქართველი ხალხი გაქრობისაგან საქართველოს ლანდშაფტმა იხსნა. დასავლეთ საქართველოში მტერი, რელიეფის სირთულისა და ტყიანი ხეობების გამო, იშვიათად შედიოდა, აღმოსავლეთში კი – პირიქით. ამ უკანასკნელში მოსახლეობა ხშირად წყდებოდა, სოფლები ნასოფლარებად იქცეოდა და ნასოფლარებს ხშირად სწორედ დასავლეთ საქართველოს ნამატი მოსახლეობა ავსებდა. ამ თვალსაზრისით მთის როლიც განუსაზღვრელია. მეურნეობის, კავშირების აღნიშნულმა ფორმამ განსზღვრა საქართველოს სახელმწიფოს ჩამოყალიბება და მტკიცე ქართული ეთნოსის ფორმირება, ერთ ნაციად ქცევა. ასეთი სამეურნეო ყოფა კი საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობებით იყო ნაკარნახევი.

კავკასიის გეოგრაფიული რეგიონის, მისი სამხრეთი და ჩრდილოეთი ნაწილების სხვადასხვაგვარი განვითარების შესა-

ხებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ხაზგასმულია და შენიშნულია: „კავკასიის შუაგულში მსოფლიოს ერთ-ერთი უდიდესი წყალგამყოფის – კავკასიონის მთავარი მთაგრეხილის არსებობა უფრო აშორებდა, ვიდრე აახლოებდა ერთმანეთთან ამიერკავკასიასა და იმიერკავკასიას, ისევე როგორც მათ გადაღმა მდებარე ახლო აღმოსავლეთისა და ცენტრალური ევრაზიის შორეულ სივრცეებს ... პლინიუს უფროსი შენიშნავდა, რომ კავკასიის კარი სამყაროს ორ ნაწილად განყოფდა. სამყაროს ორ ნაწილში, ჩვეულებრივ, ოიკუმენეს, „კეთილგონიერი ადამიანების“ მხარესა და ტერა ინკოგნიტას – „ბარბაროსების სამფლობელოს“ გულისხმობდნენ“ (ქავთარაძე 2012: 41).

ჩრდილოეთ კავკასიის დაბლობ ნაწილში ფაქტობრივად ვერ შეიქმნა სახელმწიფოები (მთიან მხარეებზე საერთოდ საუბარი არცაა). ასეთები წარმოქმნისთანავე მალევე ნადგურდებოდნენ (ხაზარები, ალანები, ყივჩალები). აქ ეთნოსებიც ძალიან ხშირად ენაცვლებოდნენ ერთმანეთს. ასე რომ, მუდმივი არამდგრადი ეთნიკური ვითარება გვექონდა. ე. წ. ეთნიკურ ქაოსს კი გარკვეული მიზეზები განაპირობებდა. ამ შემთხვევაში ისევე და ისევე მთა არა გვაქვს მხედველობაში. თუმცა ეთნიკური ვითარების ცვლილებას მთიანი რეგიონებიც ვერ გადაურჩა. მხედველობაში გვაქვს ჩრდილო-დასავლეთი და ცენტრალური კავკასიის მთიანი და მთისწინეთი რეგიონი, სადაც ადგილობრივ ეთნიკურ ერთობებს, გვიან პერიოდში ირანული და თურქული ეთნოსები შეენაცვლნენ (ალან-ოსები, ყარაჩაელ-ბალყარელები).

ასე რომ, გეოგრაფიულმა ფაქტორებმა განაპირობეს კავკასიის სოციალური და კულტურული განვითარების მრავალფეროვნება, მათ შორის, ეთნიკური სიჭრელე. ამავე მიზეზით მოხდა მის ერთ ნაწილში ძირძველი ეთნოსების შენარჩუნება და მეორე ნაწილში ეთნიკურ ერთობათა მონაცვლეობა. არანაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა გარემომცველ საკონტაქტო ეთნიკურ არეალებს. ჩრდილოეთ კავკასიისათვის თუ ასეთი არეალი ევრაზიის ნომადური სამყარო იყო, სამხრეთ კავკასიისათვის –

მახლობელი აღმოსავლეთის და ბერძნულ-ბიზანტიური ცივილიზაციური კერები.

ცნობილია, რომ ოსმალეთის იმპერიამ მიზანმიმართულად მოახდინა დაპყრობილ სამხრეთ საქართველოში ისლამის გავრცელება. მაჰმადიანობის გავრცელებას კი თანდათანობით მოჰყვა ქართული ენის თურქულით ჩანაცვლება. თურქული ენა გავრცელდა იქ, სადაც თურქთა შეღწევა რელიეფის გამო უფრო მოსახერხებელი იყო, ხოლო მიუდგომელ მთიან ხეობებში ადგილობრივმა ქართულმა მოსახლეობამ დედაენა შეინარჩუნა (აჭარა. შავშეთის იმერხევის ნაწილი, კლარჯეთი, ტაოს პარხლის ხეობა).

ამრიგად, კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ჩრდილოეთ კავკასია და სამხრეთით მდებარე სამხრეთ კავკასია არა მხოლოდ გეოგრაფიულად განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან, არამედ ეთნოგრაფიულადაც. ჩრდილოეთ კავკასიაშიც და სამხრეთ კავკასიაშიც მკვიდრმა ეთნიკურმა ერთობებმა განვითარების სხვადასხვა გზა გაიარეს როგორც სოციალური განვითარების, ისე სამეურნეო ყოფის თვალსაზრისით. ეთნიკური, კულტურული მოზაიკურობა კი განაპირობა კავკასიის რეგიონის განსხვავებულმა ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა (რელიეფი, ლანდშაფტი) და კლიმატურმა პირობებმა. სრულიად სამართლიანად, სერგი არუთინოვი კავკასიის ხალხებს სხვადასხვა ცივილიზაციებს მიაკუთვნებს და ე. წ. კავკასიურ ცივილიზაციას ფანტომს უწოდებს: «В любом случае ясно, что народы и нации Кавказа сегодня разделены по нескольким различным цивилизациям, и не только словосочетание «лица кавказской национальности», но даже и выражение «представители кавказской цивилизации» скорее всего должно рассматриваться как фантом, хотя отчасти и отражающий некоторые базисные черты менталитета, могущего быть условно названным «менталитетом черкески» (Арутюнов 2012: 42).

ამრიგად, კავკასიის გეოგრაფიულ რეგიონში მულტი-ეთნიკურობა, კულტურული მრავალფეროვნება და დიდ ეთნოსებში ლოკალურ-ტერიტორიულ ერთეულთა/ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეთა სიმრავლე განაპირობა გეოგრაფიულმა ფაქტორმა.

ლიტერატურა

- Анчабадзе, Волкова 1993** – Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г. Этническая история Северного Кавказа (XIII-XVIII вв.), М., 1993
- Арутюнов 2012** - С. А. Арутюнов. Силуэты этничности на цивилизационном фоне. М., 2012
- Гумилев 2004** - Л. Гумилев. Этногенез и биосфера Земли, М., 2004
- Ляйстер, Чурсин 1924** - Ляйстер А. Ф., Чурсин Г. Ф. География Кавказа: Природа и население. Тифлис, 1924. С. 4.
- თოფჩიშვილი 2017** – რ. თოფჩიშვილი. საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები, თბ., 2017
- Топчишвили 2013** - Топчишвили Р. А. Какую территорию охватывает Кавказ? // Этнографическое Обозрение. 2013. №5
- ინგოროყვა 1998** - პ. ინგოროყვა. საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბ., 1998
- მარუაშვილი 1975** – ლ. მარუაშვილი. კავკასიის ფიზიკური გეოგრაფია, ნაწ. 1, თბ., 1975
- Фоссье Робер 2010** - Фоссье Робер. Люди средневековья. Пер. с франц. Санкт-Петербург, 2010
- ქავთარაძე 2012** – გ. ქავთარაძე. საქართველო, კავკასიონი და გეოპოლიტიკა – წარსული და თანამედროვეობა. – კრ.: მარი ბროსე-210, თბ., 2012

Roland Topchishvili

The Multiethnic Caucasus and Geographic Environment

The Caucasus is a multinational geographic region. Representatives of approximately 50 ethnicities with different cultures live here. Often, even within one ethnos, different traits of culture occur due to geographical factor. What is the reason for the multiethnic composition and cultural diversity of the Caucasus? Natural and geographic diversity has been one of the reasons for the multiethnicity of the Caucasus.

The location of the Caucasus between two cultural worlds should also be considered; these are the civilized societies of the Middle East in the south and nomadic societies in the north. The peoples of the South Caucasus have historically been connected with the Middle East and the peoples of the North Caucasus with nomads.

In the disappearance of the Albanian ethnos, who lived in the South Caucasus in the early Middle Ages, their residence in the lowlands played an important role, while the Georgians survived thanks to the mountains and forest valleys.

The limited contacts of the peoples living in the mountains hindered ethnic assimilation, preventing the formation of a single ethnic entity. For example in multiethnic Dagestan, the existence of various ethnic groups was facilitated by endogamous marriages.

Keywords: The Caucasus, ethnos, geography, culture, lowlands, mountains.